

Alfred North Whitehead: A természet fogalma

Ford. Szabados Levente, Typotex Kiadó, Bp., 2007. 201 old., 2900 Ft

Whiteheaddel kapcsolatban két dolgot – azt is lehet mondani, két könyvet – szoktak emlegetni: az első a korábbi tanítványával, Bertrand Russell-lel közösen írt *Principia Mathematica* első kiadása (1910–13), a második pedig az ún. folyamatfilozófia, amelynek alapműve a *Process and Reality* (1929, magyarul: *Folyamat és valóság*, Typotex, Bp., 2001.), de eredete a most tárgyalandó írásig (*The Concept of Nature*, 1920) vezethető vissza. A kettő között – valamikor 1910 körül – jelentős váltás következik be: míg a *Principia Mathematica* azzal, hogy a matematika egy részét a halmazelméletre redukálja, mérföldkő a logicizmus történetében, addig a későbbi művek elsősorban tudományfilozófiai jellegű kérdésekkel foglalkoznak. A fordulat oka részben valószínűleg az Einstein-féle relativitáselméletek létrejötté, ami arra inspirálta Whiteheadet, hogy maga is foglalkozzék például a gravitáció fizikai problémáival, sőt ennél általánosabban a tér-idő elméletének vagy akár az egész modern elméleti fizikának a filozófiai megalapozásával.

A *természet fogalma* (amelynek angol kiadása a Gutenberg Projectnek köszönhetően számos helyen elérhető az interneten) az angol matematikus-filozófus ez irányú vizsgálatainak eredményeit tartalmazza. Elvileg egy új természetfilozófiai megközelítés kifejtése, valójában inkább fizikafilozófia (az élet később fontossá váló problémáját itt például nem érinti). Ezen belül is elsősorban a relativitáselmélethez kapcsolódó kérdéseket szeretné más megvilágításba helyezni, tehát főleg a térrel, az idővel, a mozgással foglalkozik. A megalapozáshoz azonban általános filozófiai kérdéseket, többek között a természet és az objektum fogalmát is tárgyalnia kell, valamint be kell mutatnia módszertani eszközeit.

A mű formailag jórészt a Trinity College-ban, 1919-ben tartott nyilvános előadásokon elhangzottak majdnem hű közlése. Edward Turner 1916-ban biztosította az anyagi alapokat tudományfilozófiai előadás-sorozat megrendezéséhez, az első előadó éppen Whitehead volt (a későbbiekben is olyan neves tudósok kaptak szereplési lehetőséget, mint Russell, Eddington, Ryle, Schrödinger, Hacking stb.). A szerző előszava szerint „az előadásforma előnye, hogy egy meghatározott gondolati háttérrel bíró hallgatóságot feltételez, s célja e szemlélet adott irányban történő módosítása” (13. old.). A feltételezés kissé erősnek tűnik egy nyilvános előadás feltehetőleg vegyes – akár teljesen laikus – közönségére gondolva, de ha mégis jogos, azóta sokat változott az ilyesféle előadások résztvevőinek köre, ma sokkal inkább valamiféle végtelen heterogenitást tapasztalunk – még ha azonos szakos egyetemisták alkotják is a hallgatóságot. Azt pedig elképzelni sem tudjuk, hogy a könyvben található, igen nehéz szöveget ma bárki első hallásra megértené. Az előadás jellegzetessége, hogy elhangzásának pillanatában a hallgatónak nem áll rendelkezésére a szerző korábbi munkássága – persze a későbbi sem –, ami esetleg segíthetné a megértést (ezért jelen ismertetésünk keretében is jogos, ha a művet anélkül értékeljük, hogy részletesen kitérnénk a rokon gondolatokat megfogalmazó, 1919-es *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*-ra vagy akár a *Folyamat és valóságra*). Nem könnyíti meg a közölt gondolatok felfogását a matematikus szerzőnek a matematikához, vagy általában véve a formalizmushoz, a szimbólumokhoz való viszonya sem: egyrészt – talán éppen az érthetőség érdekében – ott sem alkalmazza őket, ahol pedig sokat segítenének; másrészt, ahol mégis rászánja magát, ott a szimbólumok éppenséggel semmit sem mondanak. A legkomolyabb probléma azonban az, hogy Whitehead új fogalmak tömegét vezeti be, melyek szóalakja sokszor alig emlékeztet a tartalomra, ezáltal a gondolatmenet nemhogy hallás, de még olvasás útján is nehezen követhető.

Az új fogalmak használatának szükségessége abból fakad, hogy a szerző

kifejtési stílusa jelentős részben negatív, bíráló, elhatárolódó. Mondanivalóját a „kettéosztás hibájával” kezdi, amely szerinte általánosan jellemzi a (természet)filozófiát. Whiteheadnél a természet és a tudat nem válik egymástól, így a természet csak mint a természetről való tudásunk jelenik meg. Nem fogadja el a rajtunk kívül álló (a másik okának tekintett, de csak feltételezett) és a tudatosított (látható, de a kettéosztás miatt inkább álomszerű) természet kettősségét. A hibás megkülönböztetés eredménye szerinte az anyag, a szubsztrátum és az attribútum fogalma a görög filozófusoknál, amelyek „alapvetően meghatározták a térre, az időre és az anyagra vonatkozó előfeltevéseiket, melyek uralkodóvá váltak a tudományban anélkül, hogy megkérdőjelezték volna őket” (32. old.). E hagyomány öntudatlan folytatása a modern fizika anyag-, éter-, tér- és időfogalma. Sem az abszolút, sem a relatív tér- és időfelfogás nem biztosítja azonban önmagában a természet egységének helyreállítását. Szerzőnk szerint ugyanis például nem a szubsztancia helyezkedik el a térben, hanem az attribútumok. Ez egyenesen következik természet- – helyesebben a fent említett természet- és tudat- – felfogásából: „A térben a rózsza vörösét, a jázmin illatát vagy az ágyú dörgését találjuk.” (36. old.) Egyébként is, ha „már feltétlenül valamiféle szubsztanciát akarunk találni, akkor ezt az eseményekben lelhetjük meg, hiszen bizonyos értelemben ezek jelentik a természet végső szubsztanciáit” (34. old.) – vetíti előre valamennyire a későbbieket és a folyamatfilozófiát.

A kettéosztás elutasításából az következik, hogy a kritika után Whitehead „nem a felfogóra vagy a felfogás folyamatára, hanem a felfogottra” (43–44. old.) kérdez rá. A pozitív kifejtésben először az időre. Nehéz a dolgunk az itt kapott válaszok értékelésekor, több okból is. Az egyik mindjárt az, hogy a szerző kifejtésében ellentmondásokat vélünk felfedezni. Így például a kritikai részből úgy tűnt, elveti a tér relationalista felfogását, itt viszont lépten-nyomon ezzel találkozunk (bár csak implicite, mert éppen nem ez az elemzés tárgya). Minthogy a koncepció alapját alkotó „tartam” és „folyamat” fogalmak közvetlenül

adottak (az érzéki tudomásulvételben), ezért elemezhetetlenek, azaz a róluk való beszéd – Whitehead bevallása szerint is – erősen spekulatív. Ehhez még hozzátehetjük, hogy máshol pedig triviális, például a tartamok átfedéseiről szóló részben (71. skk. old.). Végül pedig mit kezdjen a modern fizika a végső eszme-futtatással, miszerint többféle idősor létezhet (jelen viszont nincsen), amely felfogás „erősebb végső misztériumokat sugall és a nemtudás mélyebb fokát”, amely miatt elfog bennünket „az emberi intelligencia korlátozottsága miatt érzett, mindent elsőprő megrendülés” (85. old.)?

A gondolatmenet logikusan a tartamok, események és a térbeli létezők, tárgyak viszonyának elemzésével folytatódik. Ez nem minden érdekesség és tanulság nélküli, de az eredmény – ismételten a modern tudományban való felhasználhatóság szempontjából – a megmozgatott apparátushoz képest elég szerénynek tűnik. Innen vezet a leírás a testek mozgásához, miközben megint egy tucat új Whitehead-féle fogalmat kell elsajátítanunk. Egy szkeptikus hivatkozásból – „Ha Einstein gravitációs elméletében van bármiféle igazság” (112. old.) – eszünkbe juthat, ha esetleg elfelejtkezünk volna róla: a szerző fő célja, hogy a relativitáselmélet helyett valami mást adjon, mégpedig úgy, hogy a matematikai alapokból sok mindent megőriz, például itt ő is a Minkowski-féle négydimenziós sokaságot alkalmazza.

A következő fontos probléma-kör a tér és az idő mérése, melyet Whitehead az egybevágóság fogalmára épít. Itt már egészen közel kerülünk a relativitáselmülethez. Úgy tűnik, megpróbálta általánosítani a Lorentz-transzformációkat (a speciális relativitás elméletéhez kapcsolódó matematikai munkássága e műben nem jelenik meg, csak hivatkozni rá), de lényegében semmi hasznosítható következtetésre nem jutott belőlük. Vissza akarja hozni a newtoni abszolút teret, időt és mozgást, áttolva a bizonyítás kényszerét a meg nem nevezett ellenfélre: „Fejtse ki [...] saját elméletét, nem csupán néhány homályos és meghatározatlan jelentésű kifejezéssel, hanem lépésről lépésre meg is magyarázza azt, hivatkozva a kapcsos-

lódó viszonyokra és azok tényezőire.” (143. old.) Eközben érdemben alig reagál a leibnizi és machi bírálatokra. Ahol mégis megpróbálja – név nélkül – nevetségessé tenni Machot (aminek külön pikantériája, hogy Whitehead felfogása egyáltalán nem nélkülözi a machiánus beütéseket), ott ő maga válik nevetségessé. „Képtelen vagyok elhinni, hogy egy parányi pislákoló csillag forgatta körbe Foucault ingáját az 1861-es párizsi világiállításán.” (145. old.) A célzás Machra vonatkozik, aki az abszolút mozgást bizonyítani kívánó Newton-féle vödörkísérletet elemezte. Csakhogy az ún. Mach-elvet (amely Einstein szerint része a relativitáselmülethez) eredményező gondolatmenetben nem egy parányi csillag szerepel, hanem az állócsillagok háttere, vagyis lényegében az egész világegyetem – ennek (elképzelt) forgása pedig bármit okozhat. Felmerül a kérdés, vajon mennyire ismeri Whitehead a kritizált szerzőket és nézeteket. Einsteinnel kapcsolatban például az általános bírálatokon kívül semmilyen konkrétumra nem tér ki, a megjegyzéseiből az a benyomásunk támad, hogy az előadás megtartásának időpontjára nem is olvasta Einstein általános relativitáselméleti cikkét, csupán hallhatott róla. (Az 1905-ös, speciális relativitáselmülethez legkorábban 1912 körül ismerkedhetett meg, az általános elmülethez pedig 1916 körül tájékozódhatott először – részben azzal nem rokonszenvező közvetítőkön keresztül.) Nincs tudomásunk arról, hogy a hallgatóság körében egyáltalán jelen voltak-e szakemberek – nem sokan lehettek még ekkoriban –, és ha igen, hogyan reagáltak az előadás eme részére. További kétségek merülhetnek fel a fizikai mennyiségek mérésének és matematizálásának történetére vonatkozó értékeléseinek helytállóságát illetően. A gondolatmenet egyébként anyag, tér és idő egységére fut ki, ahol ismét felmerül az a probléma, hogy olyan állításokat tulajdonít a – meg nem nevezett – relativitáselmülethez, amelyeknek az ellenkezője szerepel bennük; a talán nagyobb baj azonban filozófiai jellegű: nem világos, hol valósulhatna meg ez az egység. Az érzéki tudomásulvételben, az intellektusban, vagy valahol más-

Ez a homály egy kissé érthetővé (de nem elfogadhatóvá) válik az utolsó előadásban, amely az objektumokkal foglalkozik. Ezeket (pontosabban állandóságuk tudomásulvételét) egyébként – az előzőeknek megfelelően – érzéki (tehát nem intellektuális) felismerésként definiálja, így próbálva megalapozni a tárgykonstanciát. Azért nem könnyű azonban az ilyen meghatározásokat, illetve például az előbb említett egységre vonatkozó tételeket elfogadni, mert: „Jelen előadások során elkerüljük azt a mély és sokat vitatott kérdést, hogy mit is értünk »valóság« alatt.” (151. old.) Úgy gondolja, ezt a kérdést megkerülheti, ha egy rendszerszerű természetéről beszél. Egymásra épülő érzéki, észlelési és tudományos objektumokat különböztet meg, sőt ezeken belül is tesz finomabb megkülönböztetéseket, bár azt elmulasztja elmagyarázni, hogy a tudományos objektumokra hogyan alkalmazható a kiinduló definíció. Ezek, valamint az utolsó gondolatmenetben az objektumok és a tér kapcsolatát tárgyaló elemzések valószínűleg használhatóak lettek volna a XX. századi fizikában, így a kvantummechanikában is, ha nem a Whitehead-féle bonyolult fogalomrendszerben fejtette volna ki őket. Az előadás-sorozat eléggé váratlanul (pontosabban csak egy elég halvány – a machi gondolkodásökonómia hajazó – előkészítés után) fejeződik be, a következő vezérlő motívumot ajánlva a természetfilozófusoknak: „Keressd az egyszerűséget, de ne bízz benne!” (167. old.). Kitűnő javaslat, amelynek első felét az alapelmülethez dolgozó fizikusok például legtöbbször teljesítették az utóbbi kétszáz évben.

A könyv az eredeti előadás-sorozat után összefoglalás gyanánt leközlő egy 1920-as – az Imperial College vegyészhallgatói előtt elmondott – előadás is, mely filozófiai tartalmában nem, de stílusában jelentősen különbözik az előzőektől. Ennek oka természetesen egyrészt az, hogy más jellegű és egyszeri alkalomról volt szó. Így az előadás nélkülözi az általános filozófiai kritikai elemeket és a bonyolult, részletes elemzéseket, viszont nagyobb hangsúlyt kapnak a hallgatóságnak jobban érthető példák. Ezáltal az egész szöveg sokkal könnyebben

felfogható. A stílusváltás másik oka azonban az 1919 ősze és 1920 tavasza között lezajló eseményekben keresendő. Novemberben – az előadás-sorozat havában – Whitehead jelen volt azon a tudományos ülésen, amelyen Eddington beszámolt a május végi napfogyatkozás-expedíció végzett mérések eredményeiről, amelyeket nemcsak ő, hanem a nagy tekintélyű Rutherford és általában a fizikusok is úgy értelmeztek, hogy Einstein gravitációelmélete (vagyis az általános relativitás elmélete) igazolódott. Ez a körülmény a napisajtóval bezárólag jelentős hangsúlyt kapott a következő hónapokban (Eddington cikke csak április végén jelent meg). Emiatt feltehetőleg Whitehead a korábban részletesebben ismerkedett meg az elmélettel, így hivatkozásai sokkal konkrétabbak, tárgyyszerűbbek és pontosabbak (hogy ne mondjuk, igazabbak). Ezen túl, az előadó sokkal inkább elismeri az elméletet, mint korábban, ellenérzései tulajdonképpen csak az értelmezésre vonatkoznak. Fenntartja az eseménnyel, objektumokkal, a tér-idő négydimenziós sokaságával kapcsolatos (részben machiánus) nézeteit, de a kifejtés módja közeledik a relativitáselméletéhez.

A könyv végére a szerző még egy összefoglaló fejezetet illesztett, amely a tárgy természetfilozófiai oldalára összpontosít. A végén azonban ismét kritikusan tér vissza a relativitáselméletre, különösen kifogásolva a fény sebességének kitüntetett szerepét. Ami e relativitáselméleti munkák további sorsát illeti, az ebben a könyvben nem szólt matematikai-fizikai levezetések Whitehead később nyilvánosságra hozta, melyekre egy-egy fizikus (elsőként mindjárt Eddington) időnként még évtizedekig visszavisszatért, megvizsgálva a formulák viszonyát a relativitáselmülethez és a mérési eredményekhez. E vizsgálatok nagyjából azt mutatták, amit Whitehead maga is feltételezett, nevezetesen hogy a legtöbb esetben fizikai szempontból nincs különbség az elméletek között, de ahol van, ott a bizonyíték Einstein mellett szól. Ami az eltérő értelmezési vonalat illeti, azt Whiteheadnek módjában állt Einsteinnel is megvitatni, de azt kell mondanunk,

hogy a kevés alternatív értelmezés között a fizikusok az övét nem tartják számon.

Természetesen szót kell ejtenünk a könyv magyar kiadásáról is. Whiteheadet tökéletesen fordítani feltehetőleg lehetetlen. Nem csupán azért, mert 90 éves szövegről van szó, hanem elsősorban az említett szóalkotó kedv miatt, amely még az anyanyelvi olvasót is nehéz feladat elé állíthatja. Témáját figyelembe véve pedig nyilvánvaló, hogy megfelelő filozófiai, matematikai és fizikai képzettség nélkül a fordításba belefogni sem érdemes. Egy ilyen feladatot azonban sokféleképpen el lehet bükni a hősiestől a szánalmasig húzódó skálán. Ez a kiadás nem közelíti a hősiesség végpontját, azaz sokkal jobban is meg lehetett volna csinálni. Így valószínűleg többet ártott Whitehead magyarországi elterjesztésének, mint használt. A dolog azért is meglepő, mert a *Folyamat és valóság* kiadása (amelynek már első mondata sem értelmes a magyar fordításban) éppen elég tanulsággal szolgálhatott volna; és azért bosszantó, mert a fordító így is nyilván óriási energiákat fektetett bele a munkába (ráadásul feltehetőleg kevés honoráriumért). A fordítási gondok tömegét itt lehetetlen felsorolni, csupán néhány általánosabbat említünk meg. A Whitehead által használt szakkifejezések egy részét viszonylag jól, más részét kevésbé jól sikerült visszaadni. Elfogadható megoldásnak látszik, hogy a fordító sok esetben lábjegyzetben megadja az angol eredetit, és megmagyarázza döntését. Néhány fordítói lábjegyzet azonban szerencsésebb lett volna elhagyni: például mindjárt az elsők között az angol *terminus* szót (jelentése: végállomás, és nem 'szakkifejezés', ez utóbbi angolul *term*) összekeveri a latinnal, és mentegetőzik az egyébként jó fordítás miatt (19. old.); vagy amikor a *Habeas Corpus* törvénnyel (és nem annyira rendelettel) kapcsolatban felvilágosít, hogy e „kifejezés szó szerinti jelentése: »Rendelkezned kell a holttesttel!» (107. old.).

Nem csupán a speciális Whitehead-féle szóalkotásokkal van azonban probléma. A fordító sokszor nem találja el azt a szótári jelentést, amelyik a legjobban illik az adott

szövegkörnyezetbe, vagy egyszerűen összekever szavakat: így az adott helyen a *discussion* = tárgyalás, nem 'vita' (43. old.); *conjectured* = feltételezett, nem 'összekapcsolt' (45. old.); *ordinary* = szokásos, nem 'hétköznapi' (48. old.); *relational* = relációs vagy relatív, de nem 'kapcsolati' (55. old.). Mindez csupán néhány példa egy tucatnyi oldalról. Az utolsó eset átvezet bennünket a legsúlyosabb bajhoz, hogy ugyanis a bevett szakkifejezések egy jelentős részére is alig ismerünk rá olvasás közben. Ez a mérésről szóló előadásban hág a tetőpontra, amelynek már a címe – *Congruence* – sem stimmel: minthogy geometriai kongruenciáról van szó, ez magyarul egybevágóság, nem pedig 'megfelelés' (129. skk. old.). Erre legkésőbb az egybevágósági tételknél rá kellett volna jönni, mert némelyikük középiskolai tananyag. Ugyanígy nem sikerült felismerni a 138–139. oldalon, hogy itt a *dimension* a fizikai mennyiségek dimenziója (vagyis mértékegysége), a *transformation* pedig nem 'átalakítás', hanem (koordináták vagy függvények) transzformációja stb. Ezek a tévedések már teljesen értelmetlenné teszik a szöveget. Így az „Ez a helyzet nyújtja a relatív mozgás átalakításához szükséges egyenleteket...” (uo.) esetében senki sem akar átalakítani semmilyen mozgást, egészen másról van szó. A fordító nem érti a szöveget, és így természetesen az olvasó számára sem tudja érthetővé tenni. Egyes fizikai fogalmakkal és tartalmakkal ugyanígy baj van: például a „Fresnel vonzási együtthatója” résznél (140–141. old.) a mondatból nem nagyon lehet rájönni, hogy itt a mozgó közeg által magával ragadott fény (illetve éter) sebességére hivatkozik a szerző (a *drag* nem jelent fizikai értelemben vonzást). Az olyan hibák, mint hogy „Sötét foltok vannak a Nap spektrumában” (170. old.), kevésbé értelemzavarók, de kínosak (hogyan lett a *line* = vonalból 'folt'?). Elsősorban az egyes szavak fordítását és az ebből fakadó értelmetlenségeket emeltem itt ki, de sajnos a szöveg ezektől függetlenül is tele van nehézkes, alig vagy egyáltalán nem érthető mondatokkal, ami nem Whitehead hibája.

A magyar kiadásból hiányzik – az eredetiben meglévő – mutató, ami

pedig megkönnyíthette volna az egyes fogalmak visszakeresését, ha az olvasó egy bizonyos ponton már nem emlékszik a pontos meghatározásra. Kapunk viszont egy előszót Csikós Ella és Karsai Gábor tollából, amely rendkívül röviden, de jól összefoglalja a szerzőnek a műben kifejett filozófiai nézeteit (a relativitáselméletre nem kitérve). Whitehead e könyvének időszerűségére és a magyar kiadás sorsára („a természet-ről és a tudományról folytatott diskurzusok egyik alapművének szánjuk”, 11. old.) vonatkozó megjegyzéseiket – a fentiek értelmében – túlságosan optimistának tarthatjuk. Nem túl szép dolog az utólagos kioktatás, de nehéz nem kimondani, hogy a Magyar és Közép-európai Whitehead Egyesület – lehet, hogy a két magyarul megjelent kötetet nem kollektíve gondozták, de mindenképpen tagjainak nevéhez fűződnek – jobban tette volna, ha egyetlen műre (nyilván a *Folyamat és valóság*ra) összpontosítja az erejét, és abból egy sokkal jobb magyar kiadást hoz létre.*

SZEGEDI PÉTER

* Jelen tanulmány az OTKA 62098 sz. pályázatának támogatásával készült.

Boros János: A demokrácia antropológiája

TANULMÁNYOK

Jelenkor Kiadó, Pécs, 2009. 267 old.,
2500 Ft (*dianoia*)

Boros Jánosnak már két korábbi, filozófiai tárgyú kötetében (*Pragmatikus filozófia*. Jelenkor, Pécs, 1998. és *A demokrácia filozófiája*. Jelenkor, Pécs, 2000.) is érezhető volt, hogy nem pusztán filozófiatörténeti ambíciók motiválják, hanem az a meggyőződés is, hogy az amerikai pragmatizmus tanulmányozása ma Magyarországon, sőt Európa egészében közvetlen gyakorlati haszonnal kecsegtet. *A demokrácia antropológiájában* található írások külön-külön és így egybegyűjt-

ve is e meggyőződés termékei. A vizsgálódás voltaképpen tárgyát nem a pragmatikus hagyomány kiemelkedő alakjai jelentik, inkább hivatkozási alapul szolgálnak. Boros ebben a kontextusban fogalmazza meg, innen hirdetheti saját demokráciafogalmát.

A kötet fejezetei nem épülnek egymásra, többjük korábban, önálló publicisztikaként már megjelent. A magyar könyvkiadás siralmas állapotát mutatja, hogy a szövegek előléte a kötetben mindössze egy suta lábjegyzet utal (159. old., 7. jegyzet, lépcsőházi válasz Vitányi Ivánnak a 2003. kecskeméti konferencián feltett kérdésére, l. még a 214. oldalt, ahol a szöveg „a most záruló századról” beszél); hiányoznak a korábbi megjelenések bibliográfiai adatai és az arra vonatkozó információk, hogy a kötet újraközölt írásait a szerkesztési munkálatok során mennyire és milyen megfontolásokból dolgozta át a szerző.

*

Boros János szerint a demokrácia nem csupán az eddig felfedezett és megismert politikai berendezkedések között tekintendő a legjobbnak, hanem minden elképzelhető politikai-társadalmi formát figyelembe véve is a legjobb: az a társadalmi berendezkedés, „aminél jobbat nemcsak hogy nem találtak ki, hanem aminél jobbat nem is lehet kitalálni” (81. old.). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a filozófia történetének – és benne a politikafilozófia történetének – első szakasza szerencsés véget ért (20. old.). A jó társadalom kérdése Boros szerint egyszer s mindenkorra megoldódott, a filozófusoknak nem kell többet foglalkozniuk vele. „[A] ténylegesen megvalósított demokráciából nincs hova kitörni, nem lehet más és jobb együttélési konstrukciót kitalálni, mert az egyetlen lehetőségnél és az ésszerűségénél nincs jobb.” (185. old.)

Hogyan bizonyítható, hogy a demokráciánál nincsen jobb társadalmi-politikai berendezkedés? Bár ezt a kérdést nem teszi fel, Boros válasza mégis egyértelmű és határozott: a demokrácia elsőbbsége és felsőbbrendősége nem igényel bizonyítást, de még magyarázatot sem. Boros

Rortyval és Deweyval összhangban – és jó néhány meghatározó politikafilozófussal szemben – azt vallja, hogy „egyetlen magyarázatra nem szoruló és magától értetődő fogalmunk a demokrácia” (82. old.). A demokráciát nem kell szóba jöhető alternatíváival összevetni, nem kell előnyöket és hátrányokat mérlecskélgni, és a demokrácia különböző felfogásainak és alakváltozatainak elemzésére sincs semmi szükség. A demokráciának Boros szerint nincsenek hátulütői, nincsenek árnyoldalai, nincsenek hiányosságai. A demokráciát választva nem kell elkerülhetetlen veszteségekkel, szükségszerű kompromisszumokkal számolni. Annak, aki a demokrácia pártjára áll, nem kell semmi értékesről lemondania, nem kell semmiféle áldozatot hoznia. *A demokrácia antropológiája* szerint nincs olyan szempont, nincs olyan érték, amelynek tekintetében egy hierarchikus, arisztokratikus társadalmi rend bármely formája kiállhatná az összevetés próbáját a demokráciával, tekintve, hogy a demokrácia alapvetése úgy, ahogy az amerikai alkotmány első mondatában megjelenik, „tartalmazza az európai gondolkodástörténet legjobb fogalmait, legnagyobb eszméit, csupa nagybetűvel írva” (71. old.). Mindaz, ami értékes, benne foglaltatik a demokráciában, és viszont: a demokrácia mindaz, ami értékes. „Nyilvánvaló, hogy a demokrácia strukturái és alapelvei az emberben élő legjobb erők, vágyak, remények és hitek törvényesen garantált érvényesülését jelentik – széles társadalmi közegben.” (59. old.)

Boros tehát bizonyítás, sőt tulajdonképpen elemzés és beható érvelés nélkül állítja, hogy a demokrácia az elképzelhető legjobb társadalmi rend. De vajon megvalósítható-e? Más szóval: képesek vagyunk-e lehozni a platóni örök ideát az égből a földre, az időbe? A pragmatizmus talaján állva, márpedig Boros János ott áll, a kérdés megkerülhetetlen. A pragmatikus filozófia számára ugyanis „csak azok a fogalmak, elméletek vagy eszmék tekinthetők igazaknak vagy jóknak, amelyek működnek is a világban” (70. old.). A demokrácia szó így jelölheti bár az elképzelhető legjobb társadalmi formát, nincs semmiféle érvényessége